

Людмила СЕРЖАНТ,

orcid.org/0000-0001-5545-9693

молодший науковий співробітник

Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені Максима Рильського

Національної академії наук України

(Київ, Україна) serzhant_l@meta.ua

ГЛИНЯНА ІГРАШКА ЧЕРНІГІВЩИНИ XVIII – ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ XX СТОЛІТТЯ ЯК КУЛЬТУРНО-МИСТЕЦЬКЕ ЯВИЩЕ

У сучасних умовах глобалізації та уніфікації культурних цінностей актуальним є звернення до спадщини народного мистецтва та фольклору як маркерів національної ідентичності. Статтю присвячено глиняній іграшці Чернігівщини як твору декоративного мистецтва та пам'ятці традиційної культури, зроблено спробу узагальнення відомостей про неї, здійснення її класифікації, аналізу технології та образно-стилістичних особливостей. Іграшки виконували (або могли виконувати) кілька функцій: ігрову, виховну, декоративну та ритуальну. Ми знаємо іграшку XVIII століття головним чином завдяки археологічним пам'яткам та поодиноким творам із музейних колекцій. У XIX столітті глиняна іграшка була важливою частиною асортименту гончарства. Проте вже на початку XX століття її виробництво зменшилося в умовах згорання гончарного промислу, на який вплинули економічні фактори. Найчисленнішу групу глиняних іграшок становлять ляльки та свищики у вигляді тварин (коників, баранчиків, козликів, свинок, собачок), птахів, вершників та фантастичних істот. Виготовляли також іграшковий посуд. Як результат художньої творчості, глиняна іграшка виникла і розвивалась у межах ремесла, тому для неї характерні засоби естетичної виразності останнього, які визначаються властивостями глини та техніками її оброблення, методами формоутворення та засобами декорування (ритування, малювання ангобами, покриття поливами). Важливим фактором розвитку стилістики іграшки є інноваційні впливи, зокрема порцеляни та фаянсу, які відіграли певну роль у формуванні її художньої специфіки.

У статті розглядаються твори з різних гончарних осередків Чернігівщини, висвітлюються спільні риси в межах регіону, особливості трактування образів та стильова різноманітність. Джерельну базу дослідження становлять пам'ятки з музейних колекцій Києва, Чернігова, Ічні, Ніжина, Батурина та інших.

Ключові слова: іграшка, гончарство, мистецтво, традиція, образ, форма.

Liudmyla SERZHANT,

orcid.org/0000-0001-5545-9693

Junior Research Fellow

Maksym Rylskiy Institute of Art Studies, Folklore and Ethnology

of the National Academy of Sciences of Ukraine

(Kyiv, Ukraine) serzhant_l@meta.ua

CLAY TOY OF CHERNIGIV REGION OF THE XVIII – FIRST THIRD OF THE XX CENTURY AS A CULTURAL AND ARTISTIC PHENOMENON

In modern conditions of globalization and unification of cultural values, it is a current interest to pay attention to the legacy of folk art and folklore as markers of national identity. Clay toy is a significant component of pottery and a striking artistic phenomenon of the Chernihivshchyna (the ethnographic and cultural region in northeastern Ukraine). They performed (or could perform) a few functions: playing, decorative, and ritual. We know the XVIIIth century toy mainly thanks to archeological monuments and scanty works from museum collections. In the XIXth century, clay toy was an important part of pottery's assortment. Yet, already in the early XXth century, their production has diminished under pottery curtailment conditions affected by economic factors. The most numerous group of clay toys is constituted by earthen dolls and whistles in the form of animals (horses, rams, goats, boars, and dogs), birds, equestrians, and fantastic creatures. As one of people's artwork's manifestations, the Chernihivshchyna clay toy emerged and developed within the bounds of handicraft, and therefore it employed the latter's means of expressiveness determined by clay properties and techniques of its treatment, as well as by methods of shaping (throwing wheel, modeling) and means of decoration (engraving, painting, glazing). As a significant factor of development of clay toys act the influence of chinaware, faience whose borrowings have played a definite role in forming of the clay toy artistic specificity. The article considers clay toys from various pottery's centers in Chernihivshchyna (Hlukhiv, Nizhyn, Ichnia, Korop, and Baturyn) and individual authors,

singles out common peculiarities and style distinctions of clay toys within the confines of the region, and compares them with similar works of adjacent Ukrainian ethnographic zones. The primary source of studying clay toys are works from the museum collections of Kyiv, Chernihiv, Ichnia, Nizhyn, et al.

Key words: toy, pottery, art, tradition, image, form.

Постановка проблеми. Глиняна іграшка Чернігівщини як культурний феномен є втіленням світоглядних уявлень населення території про навколишній світ і власне місце в ньому. Архетипи глиняної іграшки витікають із міфології та сягають часів зародження найдавніших культурних практик людини на даній території. Зооморфну й антропоморфну пластику на території Чернігівщини виготовляли з давніх часів. Про це свідчать археологічні пам'ятки: стилізовані жіночі фігурки та фігурки тварин і пташок з бивня мамонта з Мізинської пізньопалеолітичної стоянки (Коропський район Чернігівської області); фрагменти глиняних ритуальних фігурок з вираженими жіночими ознаками з пізньотрипільського поселення біля села Євминка (Козелецький район Чернігівської області), представлені в експозиції Остерського краєзнавчого музею; фігурки коників X–XIII століть часів Київської Русі, знайдені під час розкопок Чернігова (експозиція Національного музею історії України). За браком емпіричного матеріалу натеper неможливо прослідкувати безперервний розвиток іграшки від витоків у давньому мистецтві до кінця XVII століття. Про виробництво глиняних іграшок гончарями у XVIII – першій третині XX століття свідчать пам'ятки з музейних колекцій Києва, Чернігова, Коропа, Кролевця, Глухова, Батурина, Ніжина, Санкт-Петербурга та деякі архівні матеріали. У цій галузі гончарства в більшій мірі, ніж у виробництві ужиткових виробів, втілюється естетичний досвід, еволюція творчого мислення гончарів, що дає змогу характеризувати глиняну іграшку як твір декоративного ужиткового мистецтва та частину художньої культури населення краю. Це потребує наукового осмислення її з позиції мистецтвознавства в плані формотворення, декорування, образно-стильової еволюції. У даній статті іграшка розглядається одночасно як явище духовної і матеріальної традиційної культури, результат художньої і ремісничої діяльності населення.

Актуальність цієї теми сьогодні зумовлена посиленням глобалізаційних впливів, коли звернення до надбання народного мистецтва виступає одним із факторів збереження національної культурної ідентичності.

Аналіз досліджень. Натеper відсутні спеціальні мистецтвознавчі чи етнографічні дослі-

дження, присвячені глиняній іграшці Чернігівщини. Уривчаста інформація по темі зустрічається в працях істориків, етнографів, статистиків, земських діячів кінця XIX століття, коли її виробництво, як і гончарство в цілому, вже занепадало через поширення промислових керамічних виробів. Зокрема, інженер і дослідник Микола Пакульський пише, що в асортименті народних гончарів Чернігівщини того часу були «коніки, солдатики, баранчики (барашки) и т. п.». (Пакульський, 1898: 93). Петро Земятченський, характеризуючи діяльність Олешнянської учбової майстерні (Городнянський повіт Чернігівської губернії), зазначав, що серед іншого тут виготовляли «деякі фігурки тварин і людей» (Земятченський, 1897: 217). Марія Фріде, констатує згортання гончарного промислу на півдні Чернігівщини, зокрема в Ніжині, писала у 1924 році: «Значно скоротилося також і виготовлення іграшок. Хоч часто зустрічаються ще свищики у вигляді баранів, коней вершників і птахів» (Фріде, 1926: 52). Виробництво іграшки у 1920-х роках у північних гончарських осередках Чернігівщини фіксує Борис Луговський (Луговський, 1930: 3). Приділив увагу глиняній іграшці з Чернігівщини в контексті генези глиняної пластики Лев Динцес у роботі «Русская глиняная игрушка» (Динцес, 1936). Борис Бутник-Сіверський у монографії «Українське радянське народне мистецтво» (1966), характеризуючи глиняну іграшку першої третини XX століття, пише про вироби з Ворніжа (Глухівського повіту) та Ніжина, відзначає її глибоку традиційність (Бутник-Сіверський, 1966: іл. 43, 44, 45). Іграшка Чернігівщини знайшла висвітлення в роботах Ірини Сакович (Сакович, 1970), Олександра Найдена «Українська народна іграшка. Історія. Семантика. Образна своєрідність. Функціональні особливості» (Найден, 1999), Людмили Герус «Українська народна іграшка» (Герус, 2004), де автори розглядають її як складник загальноукраїнської та залучають її зразки до ілюстративного ряду. Олесь Пошивайло дослідив глиняну іграшку Лівобережної України з позиції етнографії, залучивши деякі матеріали і по Чернігівщині, розкрив її роль у житті дитини, висвітлив функцію в торгівлі гончарними виробами як задачі в розрахунках (Пошивайло, 1993: 219). Публікації археологів (Коваленко, 2010; Мезенцев, Ситий, 2015), де наводяться пам'ятки з розкопок Бату-

рина, є особливо цінними для атрибуції керамічної іграшки з музейних колекцій та розширюють наші уявлення про побутування іграшки у XVIII – на початку XIX століття. Євгенія Спаська, архів якої зберігається в ІМФЕ імені М. Рильського, у своїх щоденниках подорожей Чернігівщиною 1920-х років фіксує виробництво іграшок в Ічні, Ніжині, Глухові, Кролевці (Спаська, 1995). Замальовки народної іграшки XIX століття з Глухова знаходимо в альбомі Палагеї Литвинової-Бартош (Литвинова-Бартош, 1876).

Метою статті є спроба узагальнити відомості про глиняну іграшку Чернігівщини як мистецьке явище та визначити її місце в традиційній культурі регіону, здійснити її класифікацію, аналіз технології, функціонального призначення; на основі доступного натеper наукового матеріалу методами культурологічного зіставлення та мистецтвознавчого аналізу визначити її художньо-стилістичні особливості форми, оздоблення, трактування образів, виявлення інноваційних впливів.

Виклад основного матеріалу. Гончарство – одне з найдавніших ремесел, які освоїла людина на даній території. Воно було складником не лише господарської діяльності, а й релігійно-магічних практик та художньої творчості населення. Яскравим проявом цієї прадавньої синкретичності культури є глиняна іграшка, яка поєднала в собі міфологічне та естетичне світосприйняття, практичну діяльність та соціальні відносини. Важливою властивістю іграшки є поліфункціональність, зумовлена її історичною еволюцією від тотемного, сакрального, ритуального, обрядового призначення до ігрового, розвивального, дидактичного, декоративного і сувенірного.

Як частина гончарного ремесла іграшка досліджуваного періоду виготовлялася гончарями на рівні з іншими товарними виробами, з тієї ж сировини, що й посуд, за допомогою тих самих технічних прийомів – ліплення, формування на гончарному крузі, відтискання у форму. Конструктивні особливості іграшки гранично прості – вона досить цілісна, з невеликою кількістю деталей. Іноді форма доповнювалася кількома ліпними елементами чи рельєфними насічками по сирій глині. Основні риси прототипів передавалися мінімальними засобами. Способи декорування глиняної іграшки такі самі, як й інших гончарних виробів – малювання ангобами, ритування, покриття поливами та комбінації різних прийомів.

Традиційні форми іграшки повторювалися гончарями впродовж багатьох століть, що призвело до певного схематизму в їх трактуванні, а образна характеристика зберегла лише найсут-

тевіші ознаки. Коло сюжетів та образів народної іграшки, які ґрунтуються на фольклорній традиції, досить обмежене (Герус, 2004: 22–50, 70). Класифікація глиняної іграшки Чернігівщини, яка нині доступна для вивчення і розглядається в даному дослідженні, з одного боку, має відобразити її функціональне призначення, з іншого – історично сформований ряд образів. За типологічними групами пам'ятки можна поділити на звукоутворюючі (свищики, брязкальця), ляльки, іграшковий посуд. За образною характеристикою вона поділяється на антропоморфну, орнітоморфну, зооморфну та у вигляді фантастичних істот. Такий поділ характерний і для традиційної української іграшки з інших матеріалів – дерева, текстилю, сиру, тіста тощо. Цей поділ досить умовний, оскільки іграшці властива поліфункціональність, з одного боку, та поєднання різних образів в одному творі (вершники, ляльки з птахами в руках) – з іншого. Переважна більшість свищиків мають зооморфну форму, ляльок – антропоморфну. Є прилади поєднання функції ляльки і свищика – «пані в капелюсі» гончаря Максименка з Глухова (НМУНДМ, К-1604), де циліндричний елемент, що тримає лялька, має отвори для свистіння. З огляду на це Олександр Найден наголошував на важливості «комплексного» або «культурологічного» підходу до вивчення іграшки, якій властиві «*міжвидовий універсалізм і позавидовий функціоналізм*» (Найден, 1994: 32).

З відомих натеper зразків іграшки найбільшу групу становлять свищики, серед яких найпоширенішими є у вигляді коня. Цей образ мав свої особливості формотворення для кожного осередку, зберігаючи спільні прийоми узагальнення та стилізації. Прикладом найпростішого трактування форми коника є два свищики з Олешні (НМУНДМ; К-1627, К-1628), які були закуплені для Київського художньо-промислового та наукового музею (зараз НМУНДМ) у 1914 році етнографом Миколою Валукінським, відомим збирачем пам'яток народного мистецтва. Фігурки цілісні, гриви коників і вушка ледь акцентуються. Іграшки відрізняються лише за розміром та конфігурацією ніг – у одного коника вони трохи розведені, через що він ніби робить крок уперед. Цей прийом досить рідкісний для народної іграшки, якій не властиві динамічні пози. Плавні лінії силуетів, вдало знайдені пропорції свідчать про досвід майстра у пластичному моделюванні форми.

Схожі прийоми формотворення застосував і автор коників із Глухова, які датуються XVIII ст. (Коваленко, 2010: 112, 116), НДКЗ «Глухів» (н/д № 600, н/д №1103). У них так само більш масивна

передня частина тулуба, короткі ніжки та плавні лінії силуету.

Компактною формою та виразними деталями характерний коник майстрині Козлової з Глухова початку ХХ ст. (НМУНДМ; К-1489), передня частина якого вкрита прозорою зеленою поливою.

Коник кінця ХІХ – початку ХХ століття з колекції НМУНДМ (К-1496) відрізняється від інших подібних творів масивним, трохи сплющеним із боків тулубом та добре опрацьованою головою з короткою гривовою на досить довгій вигнутій шийці. Передні ноги фігурки трохи зігнуті.

Своєрідна форма двох коників із Ічні: перший зображений на фото з альбому Є. Спаської (Спаська, 1920-ті рр.); другий – коник із колекції РЕМ (№ 4038-1). Тут присутня певна диспропорція форми – масивна передня частина з маленькими ніжками і голівкою, широкими грудьми і шиєю протиставляється короткому тулубу. Відтиснений по сирій глині орнамент утворює смуги з паралельних крапок на гриві, на ніжках та на корпусі. У коника з колекції РЕМ таким декором імітовано зброю на грудях та на шиї. Тиснені розетки, розміщені в центрі на тулубах, надають композиційної єдності формі й декору. Цей скевоморфний декор, що імітує декор металопластики, зокрема акваманілів, характерний для творів ічнянських гончарів Піщенків. Імовірно, авторами цих двох творів кінця ХІХ – першої чверті ХХ століття є Хома чи Яків Піщенко.

До нас дійшли лише декілька свищиків у вигляді вершника на коні з різних осередків Чернігівщини. Л. Дінцес пише, що цей образ з'явився в глиняній іграшці пізніше від коня і є похідним від останнього. Він вважав, що пробразом вершника в давньослов'янській міфології були Ярило чи Коляда на коні (Дінцес, 1936: 19). Одного такого вершника з Чернігова 1912 року з колекції РЕМ (Дінцес, 1936: 67; іл. 25) він навів як приклад архаїчності форми іграшки – фігура коня і вершника злились в єдине ціле, корпус орнаментовано сіткою ромбів червоного кольору. Близьким за формотворчими принципами до цієї пам'ятки є теракотова фігурка вершника ХVІІІ ст. з НДІКЗ «Глухів» (н\д №1118). Архаїчний орнамент з прямих та перехрещених ліній червоного кольору зустрічається на археологічних пам'ятках та на традиційній іграшці всіх регіонів України.

Під час розкопок у Коропі в 1980-х роках відомим археологом та мистецтвознавцем Василем Куриленком було знайдено гончарну майстерню з фрагментами неполив'яної та неоздобленої іграшки, декілька десятків якої зберігаються в колекціях КРІКМ та МАНДМ. Це голівки та

тулуби вершників, уламки коників, вершники на коні зі значними втратами та ляльки. Тракування образу вершника невідомим коропським гончарем відрізняється від попередніх пам'яток і позначене рисами тогочасних новацій – зображено вояків у мундирах приталеного крою з еполетами, в стилізованих головних уборах, що нагадують кірасирські чи драгунські шоломи часів війни з Наполеоном. Аналогічний одяг майстер зображує і на двох ляльках-вояках. Особливості військових строїв вказують на те, що іграшка була виготовлена, ймовірно, в першій чверті ХІХ століття. Можливо, ці образи було створено під час війни 1812 року, коли в Коропі та Глухові було створено козацькі полки. Подібна іконографія образу вершника зустрічається на ічнянських кахлях ХІХ століття – одна така кахля з зображенням вояка на коні в головному уборі, що нагадує кірасирський, одна рука якого лежить на поясі, так само, як і заокруглені руки глиняних свищиків, знаходиться в експозиції ПКМ. Схожі вояки зображено також на кахлях Івана Баранюка з Косова середини ХІХ століття (Колупаєва, 2006: 310; іл. 2), що свідчить про втілення цього образу в кераміці різних регіонів України у ХІХ столітті.

Образ барана, досить поширений в українському усному та образотворчому фольклорі, часто виконувався в кераміці. У давніх релігіях і культурах він є символом плодючості, добробуту, відігравав роль жертвовної тварини. Декілька іграшок у вигляді барана з різних осередків свідчать про досить різноманітне трактування цього образу. Фрагмент баранця з колекції НДІКЗ «Глухів» (н\д № 658) (зберіглася частина тулуба з однією короткою ніжкою і голівкою), знайденого в селі Черняве Глухівського району Сумської області, демонструє досить натуралістичне пластичне трактування – довга шия, масивна голівка з пропорційними різками має характерний для тварин вигнутий профіль. Фігурка неполив'яна, видно сліди розпису червоно-коричневим ангобом.

Свищик із Ніжина (НМУНДМ, К-1644), який датується кінцем ХІХ – початком ХХ століття, виконаний більш узагальнено – цілісна форма має плавні лінії переходів тулуба в голову та кінцівки. З боків від голівки – закручені різки. Іграшка декорована рядами коротких гравійованих рисок та вкрита прозорою поливою.

Інший баранець (НМУНДМ, К-12910) має горизонтальний циліндричний тулуб, що спирається на рівні ніжки, чим нагадує іграшку Полтавщини, та невелику голівку з масивними рогами. На верхній частині голови нанесено ряд паралель-

них поперечних гравійованих рисок, що імітують фактуру ріжок. Свищик вкритий прозорою жовтуватою з коричневими краплями поливою.

Орнітоморфні образи глиняної іграшки мають давні витоки і складну символіку, яка сягає доісторичних часів. Їхню семантику можна прослідкувати за змістом найдавніших традиційних текстів – пісень, казок, легенд, повір'їв. У давніх глиняних свищиках поєдналося сакральне значення форми і звуку, що вказує на синкретичність традиційної культури та на складний культовий підтекст народної іграшки загалом.

Найпростішим та архаїчним за формою є свищик з експозиції Національного історико-архітектурного заповідника «Чернігів стародавній». Це веретеноподібна фігурка з отворами у хвості та в середній частині корпусу. Такі свищики виготовляли й російські гончарі, зокрема подібний зразок зарайської іграшки наводить у своїй монографії Л. Дінцес (Динцес, 1936: іл. 7). Примітивність форми свищика-пташки, яка з часом у трактуванні місцевих гончарів все ж набуває більшої конкретики, є прикладом стійкості традиції народної іграшки. Наприклад, силуети двох пташок – перша представлена в експозиції НДКЗ «Глухів (н/д №953) і датується XVIII століттям, а друга, «півник», була замальована П. Литвиновою-Бартош у 1876 році й походить із Глухова чи Вороніжа Глухівського повіту (Литвинова-Бартош, 1876). Їхні майже кулясті тулуби мають три ніжки-опори і звужуються до хвоста. Перша іграшка теракотова, без розпису. Друга зображена з цятками різного кольору на тулубі.

Пташка з Глухова майстрині Козлової (НМУНДМ, К-1488), гончаря Шутенка з Полошок (НМУНДМ, К-1493) і качечка (НМУНДМ, К-1621) мають архаїчні узагальнені форми – тулуби майже непомітно переходять у хвостики й голівки.

Зустрічаються іграшки й у вигляді фантастичних істот – свищик у вигляді пташки з баранячою головою майстрині Козлової з Глухова (НМУНДМ, К-1499). Цей образ характерний для української іграшки з різних регіонів, зокрема з Полтавщини (Клименко, 2008: 154).

Поєднання образу пташки і коня ілюструє іграшка з Олешні (НМЗУГО, К-18430, К-18431, К-19434). За формою тулубів вони нагадують пташок з видовженими хвостами, але мають по чотири короткі ніжки. Такий спосіб формотворення характерний для творчого мислення гончарів, не обмеженого принципами реалістичного трактування натури, які у своїй художній практиці досягали мети найраціональнішими засобами.

В іграшці Чернігівщини втілювалися й інші зооморфні образи. Зокрема, собачка – свищик червоної глини з експозиції Іллінської церкви в Чернігові. В експозиції НДКЗ «Глухів» демонструється іграшка у вигляді кабана (р № 907) і фрагмент фігурки, що нагадує голівку мавпочки (н/д № 955). В асортименті глиняної іграшки з Олешні 1920–1930-х років, за спогадами місцевого гончаря Якова Авраменка, окрім коників, баранчиків і пташок, були також рибки.

Цінним науковим джерелом є замальовки фольклористки П. Литвинової-Бартош іграшок-свищиків із Глухова та містечка Вороніжа Глухівського повіту, які вона побачила на ярмарках 1876 року. Зображено двох коників, козлика, качечку, півника та собачку. Ці зображення одночасно нагадують твори з експозиції НДКЗ «Глухів», які датуються XVIII століттям, та пам'ятки з Глухова кінця XIX – початку XX століття з колекції НМУНДМ. Аналогічність форм іграшки різного часу з одного осередку свідчить про стійкість традиції. Коники, зображені П. Литвиновою-Бартош, розмальовані смугами червоного, синього і, мабуть, чорного кольорів, які імітують збрую, попони, підкреслюють особливості форми – згин колінного суглоба, гриву. Аналогічно декоровано козлика з червоними ріжками. (Литвинова-Бартош: 1876). Цей архаїчний декор виник під впливом первісних вірувань і характерний для глиняної пластики багатьох народів Європи.

Культурне значення ляльки, в тому числі й глиняної, виходить далеко за межі її ігрової функції. О. Найден зазначає, що «вони несли в собі не тільки риси художньо-культурної специфіки того чи іншого народу <...>, а й виражали характер виробничих відносин, особливості людського спілкування, філософські та психологічні аспекти розуміння основних категорій життя» (Найден, 1994: 134). Глиняна лялька як традиційний вид глиняної пластики має усталені засоби художньої виразності та глибокий образно-символічний зміст. На ритуальному характері давніх жіночих глиняних фігурок у давнину наголошував Л. Дінцес.

Фрагменти іграшки XVIII століття було знайдено під час розкопок у Батурині – жіноча теракотова голівка (К. о. № 17; 416; Арх.-1-н./д.), обличчя якої відтиснуто за допомогою штамп; фрагменти керамічних вершників. (Мезенцев, Ситий, 2015: 13; Желіхівська, 2013: 7–8) Аналогічні зразки глиняної пластики було знайдено під час розкопок у Києві, Переяславі та Білгороді. Олена Попельницька пов'язує такі твори із традицією бароко (Попельницька, 2003: 65).

Серед іграшок першої чверті XIX століття, знайдених В. Куриленком у Коропі, є багато фрагментів ляльок у вигляді «міської пані», подібних до пам'яток із Батурина. Вони зображені в кристалічних капелюшках, в одязі приталеного силуету, з куркою чи півнем під рукою. У цих творах, які можна вважати продовженням традиції, втілювалися специфічні риси образу початку XIX століття.

Подальшу трансформацію цього образу, його спрощення і модернізацію демонструють пам'ятки кінця XIX – першої третини XX століття. Наприклад, ляльки з Глухова, зображені в довгих розширених донизу спідницях, з кошиком, куркою чи гускою в руках (НМУНДМ, К-1605), (НМУНДМ, К-1604), (НМУНДМ, К-1492), (НМУНДМ, К-1781) та лялька з півнем у руках з Ніжина – колекція РЕМ (Динцес, 1936: іл.31), вдягнена в капелюх та довге пальто, яке має хлястик із двома гудзиками на спині. Трагування образу ляльки гончарями Чернігівщини відбувалося в межах загальнонаціональної традиції та подібне до творів з інших регіонів України.

Серед пам'яток з Коропа на особливу увагу заслуговують ляльки у вигляді вояків, аналогів яким з інших регіонів нам поки що не відомо. Є подібні зразки російської іграшки. Л. Динцес пов'язує їх виникнення з новаційними впливами на гончарство змін у культурі й побуті: *«До старих баринь Кормилок, вершників і нечисленних звірів і пташок приєднуються нові персонажі. Традиційний вершник лазить зі свого коня. Зі звичної для гончаря чоловічої напівфігури формується штатський кавалер чи вояк, наївно виліплений з тонкими, що роз'їжджаються, чи стовпоподібними ногами без ознак колін – протиставлений до парної йому жіночої фігури, яка зберігає залишки цілісної форми»* (Динцес, 1936: 83). Під цей опис цілком підходить лялька-вояк, зображена з довгими прямими ногами та одягнена в мундир з еполетами та кашкет (МАНДМ, № 397). Є також інші фрагменти подібної ляльки – верхня частина тулуба (МАНДМ, № 163). З уламків видно, що спочатку нижню частину було виготовлено у вигляді циліндра чи конуса, потім розрізано вздовж і з двох половинок утворено ноги. Можливо, такі ляльки є також результатом наслідування гончарями популярних у той час серед заможних верств олов'яних солдатиків.

Слід зазначити, що сюжет «Пані з кавалером» був поширеним у XIX столітті на кахлях південних осередків Чернігівщини – кахлі в експозиції ПКМ та Борзнянського художньо-меморіального музею «Садиба народного художника України О. Саєнка».

Серед творів керамічної дрібної пластики в музейних колекціях Чернігівщини зустрічаються декілька фігурок з майоліки, фарфору і фаянсу. Фігурка півника з колекції Кролевецького краєзнавчого музею, розмальованого білою, смарагдово-зеленою та фіолетово-коричневою поливами, характерними для керамічних виробів північно-східної Чернігівщини XVIII століття, зокрема кахлів Сидора Перепілки з Городні, демонструє високу культуру моделювання.

Схожими густими непрозорими поливами декорований свищик у вигляді пташки, швидше за все качки (МАНДМ, КН-640). Білою фарбою вкритий невеликий тулуб, коричневою – намальовані крильця, наведено очі та брови. Ця іграшка відрізняється від традиційної намаганням реалістичного трактування деталей.

У XIX столітті у формах народної кераміки починає проявлятися вплив фарфорових і фаянсових виробів. Одним із характерних елементів цього впливу є поява цоколя як у посуді, так і у творах глиняної пластики. Прикладом може служити фігурка курочки з колекції МАНДМ (КН-641) – твір коропського гончаря Івана Фігури за формою Ушівського фаянсового заводу Савицьких – та свищик у вигляді пташки з експозиції НДІКЗ «Глухів (н/д № 954).

Зразків іграшкового посуду зберіглося мало, хоч можна уявити, що це був досить популярний різновид іграшки. У деяких випадках важко атрибутувати мініатюрні посудини в музейних колекціях, які з однаковою ймовірністю можна вважати чи то іграшковими, чи то посудинами для спецій і солі. Зокрема, це стосується пам'яток з МАНДМ, де зберігаються невеличкі горщики, чаркоподібні посудини, глечик висотою до 10 см. Це твори, швидше за все, першої третини XX століття. Можливо, функцію іграшки виконувала глиняна посудина у вигляді невеличкої циліндричної каструльки з ручками з колекції ПКМ (ІКР4/№ 992). Аналогічна форма зберігається також у Прилуцькому краєзнавчому музеї, але дещо більшого розміру. Декілька зразків дитячого посуду зберігаються в ЧІМ, але більш пізні – другої половини XX століття.

У XX столітті традиційна глиняна іграшка майже зникла й зі сфери користування, й зі сфери виробництва, що було зумовлено зміною реалій життя, новими культурними і матеріальними запитами населення. Але її естетичний потенціал залишився затребуваним – вона стала основою аматорської декоративної глиняної пластики, яскравим представником якої був ічнянський гончар Микола Піщенко, нащадок відомої гон-

чарської родини. Зразками модерних інспірацій на основі традиційної глиняної іграшки Чернігівщини є роботи видатного кераміста Омеляна Железняка, який народився в селі Грибова Рудня Городнянського повіту. Він у 1940–1960-х роках працював у Експериментальній керамічній майстерні Академії архітектури України, втілював традиційні образи у творах монументально-декоративного та сувенірного характеру.

Висновки. Глиняна іграшка Чернігівщини є продуктом духовного досвіду та практичної діяльності населення регіону. У XVIII – на початку XX століття вона була частиною асортименту гончарства, відіграла важливу роль у вихованні дітей, у формуванні їхньої суспільної поведінки, ціннісних пріоритетів та естетичного світогляду. Подібність іграшки з різних осередків свідчить про спільну традицію гончарства регіону. Образно-стилістичні засади іграшки Черні-

гівщини змінювалися відповідно до загального культурного-історичного контексту. Динаміку розвитку та формування регіональної художньо-стилістичної своєрідності іграшки визначали не лише внутрішні культурні процеси, а й різноманітні інноваційні впливи – гончарства сусідніх регіонів, образотворчого мистецтва, фарфорової пластики тощо. Для керамічної іграшки Чернігівщини характерні плавність ліній силуету, пропорційність форми, досить стримане декоративне оздоблення, певний динамізм пластичних рішень у порівнянні зі статичністю форм іграшки сусідніх регіонів – Полтавщини, Київщини, Слобожанщини. Подальше вивчення глиняної іграшки є важливим фактором у реконструкції цілісної картини розвитку українського гончарства в його регіональному, загальнонаціональному, історичному, технологічному і художньому аспектах.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

- ПКМ – Ічнянський історико-краєзнавчий музей (Чернігівська область)
МАНДМ – Мизинський археологічний науково-дослідний музей ім. Василя Куриленка (Коропський район Чернігівської області)
НДКЗ «Глухів» – Національний державний історико-культурний заповідник «Глухів» (Сумська область)
НІКЗ «Гетьманська столиця» – Національний історико-культурний заповідник «Гетьманська столиця» (Батурин, Чернігівська область)
НМЗУГО – Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному (Полтавська область)
НМУНДМ – Національний музей українського народного декоративного мистецтва (Київ)
РЕМ – Російський етнографічний музей (Санкт-Петербург, Росія)
ЧІМ – Чернігівський історичний музей імені Василя Тарновського

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Герус Л. М. Українська народна іграшка. НАН України ; Інститут народознавства. Львів, 2004. 264 с.
2. Динцес Л. А. Русская глиняная игрушка: Происхождение, путь исторического развития. Москва ; Ленинград : Изд-во АН СССР, 1936. 109 с.
3. Желяхівська Н. М. З історії глиняної іграшки. *Слово Гетьманської столиці*. 2013. № 1 (35). С. 7–8. URL: <http://elib.nlu.org.ua/object.html?id=3687>
4. Землячченский П. А. О залежах глины в районах кустарного гончарного производства в Черниговской губернии. Отчёты и исследования по кустарной промышленности в России. Санкт-Петербург, 1897. С. 216–244.
5. Клименко О. Традиції й інновації в українському гончарстві XX – початку XXI ст. і проблема кітчу. *МІСТ: Мистецтво, історія, сучасність, теорія*. 2008 № 4–5. С. 152–161. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/Mist_2008_4-5_24.pdf
6. Коваленко Ю. Старожитності доби українського козацтва у фондах Національного заповідника «Глухів» (за матеріалами археологічних досліджень Глухова останніх років). *Ніжинська старовина*. 2010. № 10 (13). С. 112–120.
7. Колупаєва А. Українські кахлі XIV – початку XX століть. Історія. Типологія. Іконографія. Ансамблевисть ; НАН України: Інститут народознавства. Львів, 2006. 384 с.
8. Луговський Б. Провідник до виставки «Кераміка Чернігівщини». Чернігів : Чернігівський державний краєзнавчий музей, 1930. 8 с.
9. Мезенцев В., Ситий Ю. Розкопки гетьманської столиці Батурина у 2014–2015 роках. URL: <https://narodna.pravda.com.ua/history/5675ee7d1951e/>
10. Найден О. Українська народна іграшка. Київ : АртЕк, 1999. 256 с.
11. Науковий архів ІМФЕ НАНУ – фонд Є. Спаської. 1920-ті рр. Ф 48–5/44.
12. Науковий архів НМУНДМ – фонд П. Литвинової–Бартош. 1876. Ф3. Оп. 1. Спр.12.
13. Пакульський Н. А. Гончарный промысел. *Краткие очерки кустарных промыслов Черниговской губернии инженера-технолога Н. А. Пакульского. Р. IV. Обработка минералов*. Киев : Типография И. И. Горбунова, 1898. С. 81–106.
14. Попельницька О. Вироби дрібної пластики XIV–XVIII століть з Києва в археологічному зібранні Національного музею історії України. *Укр. керамологіч. журн*. 2003. № 2–4 (8–10). С. 60–69.

15. Пошивайло О. Етнографія українського гончарства: Лівобережна Україна. Київ : Молодь, 1993. 408 с.
16. Сакович І. В. Народна керамічна скульптура Радянської України. Київ : Наукова думка, 1970. 88 с.
17. Спаська Є. Подорожі по Чернігівщині: уривки з щоденників, рр. 1921–1926, головним чином про гончарство чернігівське. *Українське гончарство*. Опішне, 1995. Кн. 2. С. 336–373.
18. Фриде М. Гончарство на юге Черниговщины. Материалы по этнографии. (III). Ленинград : Издание Государственного русского музея, 1926. С. 45–58.

REFERENCES

1. Gerus L.M. Ukrainska narodna igrashka. NAN Ukrainy: Instytut narodoznavstva. [Gerus L.M. Ukrainian Folk Toy]. NAS of Ukraine: The Ethnology Institute of Lviv, 2004. 264 [In Ukrainian].
2. Dinces L. A. Russkaja glinjanaja igrushka. Proishozhdenie, put' istoricheskogo razvitiya. –Moskva; Leningrad : Izd-vo AN SSSR [Dinces L. A. Russian clay toy. Origin, path of historical development. – Moscow; Leningrad : publisher Academy of science USSR]1936. 109 [In Russian].
3. Gelihivska N.M. Z istorii glynianoi igrashky. Slovo hetmanskoj stolytsi [Gelihivska N.M. From history of the clay toy. The word of the Hetmanska Stolytsia] 2013. N 1(35) 7-8. [In Ukrainian]
4. Zemyatchenskiy, P. A. O zalezkhakh gliny v rayonakh kustarnogo goncharnogo proizvodstva v Chernigovskoy gubernii. Otchety i issledovaniya po kustarnoy promyshlennosti v Rossii [Zemyatchenskiy, P. A. About the clay deposits in the area of handicraft manufacture in Ghernihiv province.] Snt. Petersburg, 1897. 216-244 [In Russian].
5. Klymenko O. Tradycii i inovacii v Ukrainському гончарстві XX - початку XXI ст. і проблеми кичу. MIST: Mystectvo, istoria, sychastnisth, teoria. [Klymenko O. Traditions and inovations in the pottery of Ukraine in XX-XXI sentury and the problem of kitsch. AHPT : Art, history,present, theory.] 2008 (4-5). 152-161. Url: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/Mist_2008_4-5_24.pdf [In Ukrainian]
6. Kovalenko Y. Starogytnosti doby ukrainskogo kozatstva y fondah Nacionalnogo zapovidnyka «Glyhiv» (za materialamy archeologichnyh doslidgen Glyhova ostannih rokov). [Kovalenko Y. The establishment of the ukrainian kozatstvo day in foundation of the National reserve «Glyhiv»]. Nizhyn antiquity. 2010, 10(13). 112–120 [In Ukrainian].
7. Kolupayeva A. Ukrainsky kahli XIV – pochatky XX stolit. Istoria. Typologia. Iconografia. Ansamblevist. [Kolu-payeva A. Ukrainian tile of the XIV - beginings of the XX centuries. History. Typology. Iconography. Ensemble.]. NAS of Ukraine: The Ethnology Institute of Lviv, 2006. 384 [In Ukrainian].
8. Lugovskiy B. Providnyk do vystavky «Keramika Chernihivschyny» [Lugovskiy B. The guide to the «Keramika Chernihivschyny» exhibition]. Chernihiv State Museum Of Local Lore. 1930. 8 [In Ukrainian].
9. Mezentsev V., Sytyi. Yu. Rozkopky hetmanskoj stolytsi Batoryna y 2014-2015 rokah [Mezentsev V., Sytyi. Yu. Excavations of the Baturyn hetman capital in 2014–2015 years]. Url: <https://narodna.pravda.com.ua/history/5675ee7d1951e/> [In Ukrainian].
10. Naiden O.S. Ukrainska narodna igrashka. [Naiden O. S. Ukrainian folk toy]. Kyiv. Artek, 1999. 256 [In Ukrainian].
11. Naykovyi ahiv IMFE NANY - fond E. Spaskoi [Scientific archive of IMFE - foundation of Y. Spaska]. photo 48-5/44 [In Ukrainian].
12. Naykovyi ahiv NMUMDM – fond P. Lytvynovoi - Barosh [Scientific archive of NMUFDA - foundation of P. Litvynova-Bartosh] photo 3, descr. 1, case 12.[In Ukrainian].
13. Pakylskiy N.A. Goncharnyi promysel // Kratkie ocherki kystarnyh promyslov chernigovskoi gybernii ingenera - tehnologa N.A. Pakylskogo. [Pakylskiy N.A. Pottery // Brief feature articles of Chernihiv province handicraft manufacture by process engineer Pakylskiy N.A.] Ch. IV. Mineral processing . Kiev: Gorbynova I. I. typography, 1898, 81-106. [In Russian].
14. Popelnytska O. Výroby dribnoi plastyky XIV-XVIII stolit z Kyeva v archeologichnomy zibranni. Nacionalnogo myzey istorii Ukrainy. [Popelnytska O. Products of small sculptures of XIV-XVIII centuries from Kyiv in the archeological collection of the National Museum of History of Ukraine]. Ukr. ceramic. magazine. - 2003. N 2-4 (8-10). p.65 [In Ukrainian].
15. Poshyvailo O. Etnographia ukrainskogo goncharstva: Livoberegna Ukraina [Poshyvailo O. Ethnography of Ukrainian pottery: Left-Bank Ukraine] Kyiv, Molod, 1993. p. 408. :img [In Ukrainian].
16. Sakovych I.V. Narodna keramichna skulptyra Radianskoj Ukrainy. [Sakovych I.V. Folk ceramic sculpture of Soviet Ukraine]. Kyiv: Naukova Dymka, 1970. p. 88 [In Ukrainian].
17. Spaska Y. Podorogi po Chernihivschini: yrivky z schodennykiv, r.r. 1921-1926, golovnym chynom pro goncharstvo chernihivske.[Spaska Y. Travels over Chernihiv region: excerpts from diaries, years 1921–1926, mainly about Chernihiv pottery]. Ukrainian pottery. Opishne, 1995. Book two for the year 1994. p. 336–373. [In Ukrainian].
18. Fride M. Goncharstvo na yge chernigovschiny. Materialy po etnographii. (III) [Friede M. Pottery in the south of Chernihiv region. Materials on ethnography (III)]. Leningrad: Publication of the State Russian Museum, 1926. P. 45–58. [In Russian].